© 2026 Arabian International Conference on Science,Technology and Innovation. All rights reserved.

QADIMGI DUNYONING EKOLOGIK MUAMMOLARI: TABIAT BILAN O‘ZARO MUNOSABATLAR TARIXIDAN SABOQLAR

Boboyev Ali O‘tkir o‘g’li
Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti Magistratura bo‘limi Tarix yo‘nalishi talabasi
E -mail: boboyevali120@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada qadimgi sivilizatsiyalar — Mesopotamiya, Qadimgi Yunoniston va Rim imperiyasi davrida yuzaga kelgan lokal hamda mintaqaviy ekologik muammolar, ularning vujudga kelish sabablari va ijtimoiy-iqtisodiy oqibatlari atroflicha tahlil qilinadi. Insoniyatning tabiiy resurslardan me’yoridan ortiq foydalanishi, irrigatsiya tizimlarini noto‘g‘ri boshqarishi, o‘rmon qoplamalarining yo‘q qilinishi hamda unumdor yerlarning sho‘rlanishi va eroziyaga uchrashi qadimgi vaqtdagi qudratli davlatlarning tanazzuliga sabab bo‘lgan tarixiy va manbashunoslik faktlari asosida yoritilgan. Matnda qadimgi dunyo ekologik tajribasidan zamonaviy jamiyat uchun zarur bo‘lgan ilmiy va amaliy saboqlar ko‘rib chiqiladi.

Kalit so‘z: Ekologik inqirozlar, Mesopotamiya, tuproq sho‘rlanishi, Antik dunyo, o‘rmonlarning qisqarishi, tuproq eroziyasi, Rim imperiyasi.

Аннотация. В данной статье представлен всесторонний анализ локальных и региональных экологических проблем, возникших во времена древних цивилизаций — Месопотамии, Древней Греции и Римской империи, их причин и социально-экономических последствий. На основе исторических и источниковских фактов освещаются чрезмерное использование природных ресурсов человечеством, ненадлежащее управление ирригационными системами, уничтожение лесного покрова, засоление и эрозия плодородных земель, приведшие к упадку могущественных государств в древности. В тексте рассматриваются научные и практические уроки, необходимые современному обществу, из экологического опыта древнего мира.

Ключевые слова: Экологические кризисы, Месопотамия, засоление почв, Древний мир, вырубка лесов, эрозия почв, Римская империя..

Abstract. This article provides a comprehensive analysis of local and regional environmental problems that emerged during the eras of ancient civilizations—specifically Mesopotamia, Ancient Greece, and the Roman Empire—examining their causes and socio-economic consequences. Drawing on historical evidence and primary sources, the text illustrates how the overexploitation of natural resources, mismanagement of irrigation systems, deforestation, and the salinization and erosion of fertile land contributed to the decline of these once-powerful ancient states. Furthermore, the article explores the scientific and practical lessons that modern society can derive from the environmental experiences of the ancient world.

Keywords: Environmental crises, Mesopotamia, soil salinization, the ancient world, deforestation, soil erosion, Roman Empire..

Bizning davrimizgacha Qadimgi dunyo sivilizatsiyalarining taraqqiyot tarixi har doim tabiat bilan kechgan murakkab va ko‘p qirrali munosabatlar fonida shakllangan. Zamonaviy jamiyatda ekologik inqirozlar va tabiatning ifloslanishi faqatgina sanoat revolyutsiyasi hamda texnik taraqqiyot davriga xos

© 2026 Arabian International Conference on Science,Technology and Innovation. All rights reserved.

hodisa degan noto‘g‘ri qarash keng tarqalgan[1]. Biroq, tarixiy manbalar va arxeologik tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, tabiat va jamiyat o‘rtasidagi ziddiyatlar, shuningdek, ekotizim muvozanatining buzilishi bundan ming yillar muqaddam ham o‘ta keskin tus olgan. Qadimgi dunyoning yirik markazlari o‘z davrining eng ilg‘or muhandislik yutuqlariga ega bo‘lganiga qaramay, tabiat qonuniyatlarini cheklab o‘tishga intilgani va qisqa muddatli manfaatlarni ustun qo‘ygani sababli jiddiy ekologik halokatlarga duch kelgan. Ushbu o‘tmish tajribalarini o‘rganish bugungi global ekologik tahdidlar va resurslar taqchilligi sharoitida o‘ta muhim ahamiyat kasb etadi.

Insoniyat Svilizatsiyalarining ilk beshiklaridan biri hisoblangan Mesopotamiya hududida miloddan avvalgi IV–III ming yilliklarda Dajla va Frot daryolari oralig‘ida sun’iy sug‘orishga asoslangan ulkan dehqonchilik madaniyati paydo bo‘ldi. Hududdagi jadal dehqonchilik va aholining o‘sishi sug‘orish tarmoqlarining cheksiz kengaytirilishini hamda yerlarga me’yoridan ortiqcha suv berilishini taqozo etdi. Mintaqaning issiq va quruq iqlimi sharoitida tuproqqa singigan suv tezlik bilan bug‘lanib, yer ustida zararli tuzlarning to‘planishiga sabab bo‘ldi[2]. Drenaj tizimlarining yo‘qligi uchun yer osti suvlari sathi xavfli darajada ko‘tarilib, tuproqning zanjirli sho‘rlanishini keltirib chiqardi. Natijada ekin maydonlari unumdorligi keskin tushib ketdi. Dehqonlar avvaliga sho‘rga chidamliroq arpa ekinlariga o‘tishgan bo‘lsa-da, vaqt o‘tishi bilan yerlar hatto arpa hosilini ham bermaydigan darajada yaroqsiz holga keldi. Bu holat oziq-ovqat taqchilligini va shahar-davlatlar o‘rtasida qolgan unumdor yerlar uchun ayovsiz nizolarni keltirib chiqardi, oqibatda sivilizatsiya markazi shimoliy hududlarga ko‘chishga majbur bo‘ldi.

O‘rta yer dengizi havzasida gullab-yashnab rivojlangan Qadimgi Yunoniston va Rim imperiyasi kabi antik sivilizatsiyalar ham tabiiy resurslardan o‘ta shafqatsizlarcha foydalanishgan. Yunon polislari kengayishi bilan kemasozlik, metallurgiya pechlari uchun o‘tin tayyorlash hamda shaharlarni qurish maqsadida o‘rmonlar ayovsiz kesib tashlandi. O‘rmon qoplamasidan mahrum bo‘lgan tog‘ yonbag‘irlari yomg‘ir suvlari ostida yuvilib, unumdor tuproq qatlami pastliklarga va dengizga oqib ketdi. Mashhur faylasuf Platon o‘z asarlarida Attika hududining avvalgi sersuv va o‘rmonli tabiati yo‘qolib, yerlar yalang‘ochlanib qolgani va buloqlar qurib ketganini achinish bilan qayd etgan. Rim imperiyasi esa o‘zining ulkan me’morchiligi, akveduklari va isitish tizimlari uchun nafaqat o‘z hududidagi, balki butun O‘rta yer dengizi atrofidagi o‘rmonlarni butunlay quritib yubordi. Tog‘larning daraxtlarsiz qolishi mintaqada qurg‘oqchilikni kuchaytirdi, daryolarning loyqa bilan to‘lishi esa ularning o‘zanlarini o‘zgartirib, sohilbo‘yi hududlarini zaharli botqoqliklarga aylantirdi.

Shuningdek, Rim imperiyasi davrida tabiatga yetkazilgan zarar nafaqat o‘rmonlar va tuproq bilan cheklanib qolmadi, balki fauna genofondining qashshoqlashuvi va texnogen ifloslanishga ham olib keldi. Kolizey va boshqa amfiteatrlardagi o‘yinlar uchun Shimoliy Afrika hamda Yaqin Sharqdan minglab yovvoyi hayvonlar — arslon, leopard, fil va karkidonlar tashib kelinib ommaviy ravishda qirib tashlandi. Bundan tashqari, Rim akveduklari va suv quvurlari tizimida qo‘rg‘oshindan keng foydalanilgani sababli, daryo suvlari va inson organizmi og‘ir metallar bilan zaharlandi. Arxeologik tadqiqotlar bu holat aholi o‘rtasida surunkali kasalliklarni va demografik inqirozni keltirib chiqarganini ko‘rsatadi. Qadimgi dunyo sivilizatsiyalarining fojiali taqdiri tabiat qonuniyatlarini inkor etgan har qanday xo‘jalik faoliyati barbod bo‘lishini yaqqol ko‘rsatib, insoniyatga tabiat bilan uyg‘unlikda yashash qanchalik muhimligidan saboq beradi.

Ilgari tilga olingan tuproq va o‘rmonlar inqirozi bilan bir qatorda, qadimgi dunyoda o‘rmonlarning yo‘q qilinishi to‘g‘ridan-to‘g‘ri lokal mikroklimatning salbiy tomonga o‘zgarishiga olib kelgan. O‘rmon

---

[1] O‘zbekiston sivilizatsiyasi: davlatchilik va huquq tarixidan lavhalar. – Toshkent: Fan, 2001. – B. 15–48, 110.

[2] Jacobseen, T., Adams, R. M. Qadimgi Mesopotamiya qishloq xo'jaligida tuz va loy. Fan. – 1958. – 128-jild, № 3334. – B. 1251–1258.

© 2026 Arabian International Conference on Science,Technology and Innovation. All rights reserved.

qoplamasi namlikni ushlab turish va uni bug‘lantirish orqali mintaqaviy yog‘in-sochin rejimini bir maromda saqlab turgan. Shimoliy Afrika va Yaqin Sharqdagi ulkan o‘rmon massivlarining kesilishi natijasida konvektsion yog‘inlar miqdori keskin kamayib, namlikning pasayishi va bug‘lanishning ortishi kuzatildi. Bu holat qurg‘oqchilik davrlarini uzaytirdi hamda Yevroosiyo va Afrika qit’asi chorrahasida joylashgan unumdor hududlarning bosqichma-bosqich sahroga aylanishini tezlashtirdi.

Natijada, sivilizatsiya tarixida ilk bor "ekologik qochqinlar" yoki resurslar taqchilligi sababli majburiy ko‘chgan jamoalar paydo bo‘ldi. Qishloq xo‘jaligi yerlarining ishdan chiqishi, sug‘orish kanallarining qum va loyqa bilan to‘lib qolishi qishloq aholisini o‘zi yashab turgan vohalarni tark etishga majbur qildi. Aholining yirik shaharlarga ommaviy ko‘chishi ma’muriy markazlarda oziq-ovqat yetishmovchiligini va antisanitariya holatlarini kelib chiqardi. Bu esa o‘z navbatida qadimgi dunyoda yuqumli kasalliklar hamda epidemiyalarning tez tarqalishi uchun qulay muhit yaratdi.

Qadimgi dunyo sivilizatsiyalarining tabiatga o‘tkazgan yana bir jiddiy, lekin ko‘pincha e’tibordan chetda qoladigan ta’siri — bu tog‘-kon sanoati va metallurgiyaning jadal rivojlanishidir. Mis, bronza, temir hamda kumush eritish pechlari ulkan miqdorda yog‘och va ko‘mir yoqilishini talab qilgan. Metallurgiya markazlari joylashgan hududlarda havo tarkibiga og‘ir metallar (mis, mishyak, rux, sulfat birikmalari) va zaharli gazlar ommaviy ravishda ajralib chiqqan.

Muzlik qatlamlarini kimyoviy tahlil qilish natijalari shuni ko‘rsatadiki, miloddan avvalgi I mingyillikda O‘rta yer dengizi va Yevroosiyodagi metallurgiya markazlari chiqargan zaharli moddalar hattoki Shimoliy qutb (Arktika) muzliklarigacha yetib borgan[3]. Metallarni qayta ishlash joylari atrofida tuproq va yer osti suvlari zaharli birikmalar bilan to‘linib, ushbu hududlardagi o‘simliklar va hayvonot dunyosining genetik o‘zgarishiga hamda qirilib ketishiga olib kelgan.

Ekologik resurslarning inqirozi va hududlarning mahsuldorligi pasayishi qadimgi davlatlar o‘rtasidagi geosiyosiy ziddiyatlarni va harbiy toqnashuvlarni kuchaytirdi. Qadimgi dunyo davlatlarining bosqinchilik yurishlari ko‘pincha shunchaki hududlarni egallash emas, balki strategik hayotiy resurslar — unumdor yerlar, chuchuk suv manbalari, yog‘och o‘rmonlari hamda mineral konlarni qo‘lga kiritish ehtiyojidan kelib chiqqan.

Yer va suv resurslarining yetishmasligi jamiyat ichidagi ijtimoiy tabaqalanishni va tushkunlikni yanada chuqurlashtirdi. Dehqonlarning xonavayron bo‘lishi, oziq-ovqat narxlarining keskin ko‘tarilishi va ocharchilik tahlil qilinayotgan sivilizatsiyalarning ichki barqarorligiga putur yetkazdi. Fuqarolar urushlari, xalq g‘alayonlari hamda boshqaruv tizimining izdan chiqishi bevosita ekologik muvozanatning buzilishi va resurslar bazasining qisqarishi bilan chambarchas bog‘liq holda kechdi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. A. Saidov, B. Babaev. Jahon sivilizatsiyasi tarixi. Qadimgi Sharq va Antik dunyo davlatlarining xo‘jalik yuritish usullari va ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlar tahlili Toshkent: Yangi asr avlodi .2020.
2. S. Rasulov. Qadimgi sug‘orish dehqonchiligi madaniyati va ekologiya. Toshkent: Fan va texnologiya. O‘rta Osiyo va qadimgi Sharq mintaqalarida sug‘orish tizimlari, tuproq melioratsiyasi va ekologik muvozanat masalalari. Toshkent: Fan va texnologiya. 2015.
3. Tainter, J. A. Murakkab qadimgi sivilizatsiyalarning resurslar taqchilligi va ekologik inqirozlar tufayli tanazzulga uchrashining nazariy asoslari. The Collapse of Complex Societies. Cambridge University Press. 1988.
4. Butzer, K. W. (Archaeology as Human Ecology: Method and Theory for a Contextual Approach).. Arxeologiya va inson ekologiyasi o‘rtasidagi bog‘liqlik, qadimgi jamiyatlarning tabiatga ta'sirini o‘rganish metodologiyasi. Cambridge University Press. 1982.

[3] Xyuz, J. D. Panning "Travayli: Qadimgi yunonlar va rimliklarning ekologik muammolari". – Baltimor: Jons Xopkins universiteti nashriyoti, 1994. – 67–95-betlar.